

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

УДК 347.61/.64

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2021.5.1>

ОСНОВНІ ЧИННИКИ ПОКРАЩЕННЯ СТАНУ ІНСТИТУТУ СІМ'Ї В УКРАЇНІ

Гончарова Аліна В'ячеславівна,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету

Мурач Дмитро Васильович,

здобувач вищої освіти
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету

Стаття присвячена висвітленню та науковому аналізу проблем сімейного законодавства та суто інституту сім'ї в Україні. Доцільність вибраної теми пояснюється жахливою ситуацією з кількістю розлучень у співвідношенні з реєстрацією нових шлюбів в Україні. Авторами пропонується ввести показник, що буде характеризувати те, наскільки кількість зареєстрованих нових шлюбів перевищує кількість актів розлучення. Відповідно, уведеться аналіз цього показника із 2000 по 2020 роки з висвітленням ключових закономірностей, що показують деструктивний вплив на динаміку реєстрації та розірвання шлюбів. Авторами акцентується увага саме на фінансово-економічній складовій частині як ключовій у питанні впливу на інститут сім'ї. У роботі робиться висновок, що станом натеper в Україні наявна стала тенденція до зниження рівня зареєстрованих шлюбів, а також посилення динаміки розлучень.

Визначено й аргументовано кореляційний зв'язок між економічним становищем у країні та рівнем розлучень. Аналізується проблема визначення поняття «сім'я», вивчаються чинні нормативно-правові акти держави щодо визначення ключових ознак сім'ї як соціального явища. Автори пропонують власне бачення визначення поняття «сім'я», орієнтуючись та спираючись на положення вітчизняного законодавства.

У роботі досліджується проблема необхідності запровадження сімейної медіації як чинника зниження динаміки розлучень. Наголошується на нагальній потребі в запровадженні Закону України «Про медіацію», імплементації досвіду Сполучених Штатів Америки в питанні створення офіційної установи, що буде опікуватися врегулюванням сімейних конфліктів на позасудовому та судовому етапах. Автори акцентують увагу на необхідності подолання вищезазначених проблем та важливості ведення державної політики, спрямованої на забезпечення оптимальних умов для створення та розвитку сім'ї в Україні. У дослідженні визначено й окреслено конкретні шляхи уніфікації чинників, що пригнічують динаміку реєстрації нових шлюбів.

Ключові слова: шлюб, сім'я, інститут сім'ї, сімейна медіація, соціальна політика.

Goncharova Alina, Murach Dmytro. To cover the problems of family law in Ukraine

The article is devoted to the coverage and scientific analysis of the problems of family law and exclusively the institution of the family in Ukraine. The expediency of the chosen topic is explained by the terrible situation with the number of divorces in relation to the registration of new marriages in Ukraine. The authors propose to introduce an indicator that will characterize how many times the number of registered new marriages exceeds the number of divorces. Accordingly, an analysis of this indicator will be introduced from 2000 to 2020, highlighting key patterns that show a destructive impact on the dynamics of registration and divorce. The authors focus on the financial and economic component, as a key issue in the impact on the family. The paper concludes that as of today in Ukraine there is a steady trend to reduce the level of registered marriages, as well as increasing the dynamics of divorce.

The correlation between the economic situation in the country and the level of divorce is defined and argued. The problem of defining the definition of "family" is analyzed and the current regulations of the state on the definition of key features of the family as a social phenomenon are studied. Accordingly, the authors offer their own vision of the definition of "family" based on and based on the provisions of domestic law.

The paper examines the problem of the need to introduce family mediation as a factor in reducing the dynamics of divorce. The urgent need for the introduction of the Law of Ukraine "On Mediation" and the implementation of the US experience in establishing an official institution that will deal with family conflicts in the extrajudicial and judicial stages. The authors emphasize the need to overcome the above problems and the importance of public policy aimed at providing optimal conditions for the creation and development of the family in Ukraine. The study identifies and outlines specific ways to unify the factors that inhibit the dynamics of registration of new marriages.

Key words: marriage, family, family institution, family mediation, social policy.

Актуальність теми дослідження.

Інститут сім'ї є однією з найважливіших соціально-правових інституцій в Україні. Сімейним кодексом України визнано сім'ю як основу нашого суспільства. Проблеми інституту сім'ї є найважливішими для подолання. За останні 20 років ми можемо спостерігати в Україні сталу тенденцію до зниження рівня реєстрації нових шлюбів у співвідношенні до кількості розлучень. Це дає підстави припустити, що наявна вірогідність, що настане момент, коли кількість нових шлюбів буде меншою за кількість розлучень. Така ситуація актуалізує питання комплексного дослідження чинників деструктивного впливу на інститут сім'ї в Україні, визначення шляхів їх подолання.

Постановка проблеми. Інститут сім'ї є чи не найскладнішим із погляду правового регулювання правовим осередком. Дослідники визначають вирішення сімейних конфліктів як дисгенезійну процедуру за своїм змістом. Як реакція на таке становище справ в Україні спостерігається погана ситуація з розлученнями. За даними Державної служби статистики України, за останні 20 років у державі спостерігається стала тенденція не лише до збільшення кількості розлучень, а й пропорційне цьому зменшення рівня реєстрації нових шлюбів. Кількість сімей у країні наближається до регресивного показника, що суперечить соціальній політиці держави, де сім'я – це ключовий осередок суспільства. Отже, постає питання щодо визначення ключових негативних чинників, що впливають на формування сімей в Україні, розроблення стратегії щодо їх викорінення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Конкретні теоретичні аспекти інституту сім'ї були висвітлені у працях таких вітчизняних дослідників, як: Р. Балабан, Г. Сінцов, Л. Слюсар, Н. Бондаренко-Зелінська, Л. Мельничук, Т. Яблонська, Т. Цюркало, М. Хрустальова, О. Шумейко, Р. Харчевнікова, Н. Арустамова, Т. Власова, М. Мушкевич та інших. Окремо хотілося відмітити праці таких зарубіжних дослідників, як: Е. Носирева, Р. Cohen, Ph. Morgan, E. Cumberworth, C. Wimer, L. González, T. Viitanen, J. Liker, G. Elder та інші. Однак є нагальна потреба в комплексному дослідженні інституту сім'ї в Україні з подальших висвітленням та ґрунтовним аналізом проблем і шляхів їх подолання.

Мета. Метою статті є комплексне дослідження проблем інституту сім'ї в Україні та шляхів їх подолання.

Виклад основного матеріалу. Інститут сім'ї є одним із найголовніших з погляду соціальної політики. Саме родина є тією первинною ланкою, що будує наше суспільство, від якої залежить майбутнє нашої держави та нації. Саме тому вектор вітчизняної політики має бути спрямований на забезпечення оптимальних умов для створення, існування та збереження сім'ї. Однак аналіз чинного законодавства й емпіричні дослідження вказують на дисгенезію відповідного правового регулювання цієї сфери, негативне фактичне становище інституту сім'ї натеper.

Таблиця 1 містить статистичні данні щодо співвідношення кількості актів розірвання та реєстрації шлюбів в Україні із 2000 по 2020 рр. З огляду на статистичні дані ми можемо спостерігати стійку тенденцію

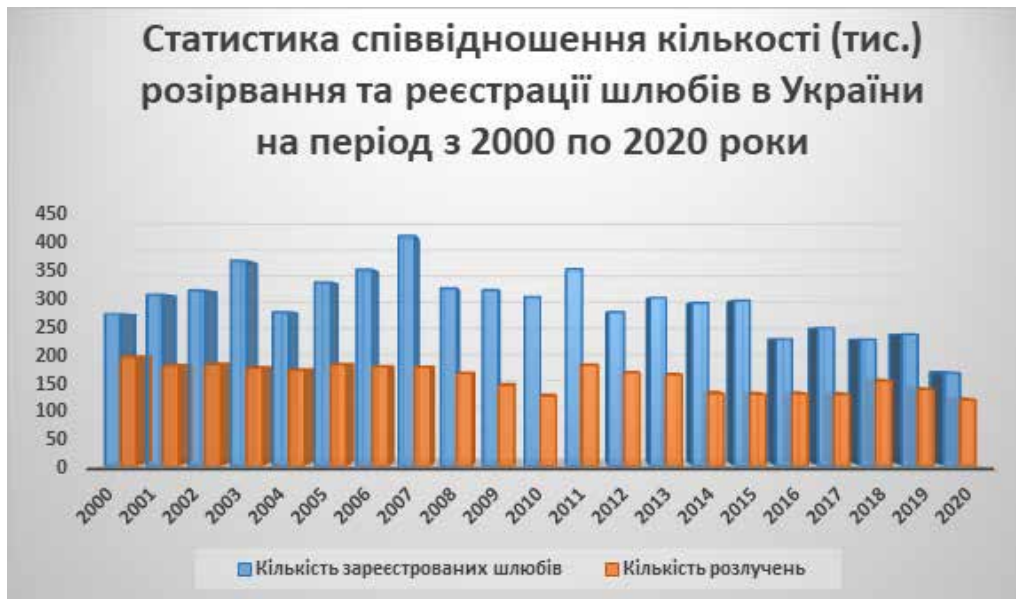

Рис. 1. Статистика співвідношення кількості (тис.) розірвання та реєстрації шлюбів.

Джерело: створено автором на підставі інформації, наданої із джерел [1–2]

до зменшення кількості реєстрації новий шлюбів. Також статистичні дані вказують на прямий кореляційний зв'язок між положенням на хронологічній прямій та співвідношенням між кількістю зареєстрованих та розірваних шлюбів. Пропонуємо ввести коефіцієнт N , що буде показувати, наскільки кількість зареєстрованих шлюбів перевищує розлучення. Якщо на початку 2000-х рр. цей коефіцієнт у середньому дорівнював 1,7, а у 2003 р. кількість нових шлюбів перевищувала розлучення більш ніж удвічі, у 2020 р. цей коефіцієнт дорівнює 1,4. Аналіз наведених даних говорить не тільки про сталу тенденцію зменшення рівня реєстрації нових шлюбів серед населення, а й прямий спад співвідношення між розлученнями та новими шлюбами. Тобто в Україні відсотково кількість розлучень має тенденцію наближення до кількості нових шлюбів. Логічний метод дозволяє нам припустити, що оскільки ця тенденція стало тримається майже 20 років, то в майбутньому є вірогідність, що N буде менше 1, що є неприпустимим з погляду соціальної політики України.

Щоб не допустити настання такої ситуації, убачаємо за необхідне комплексне дослідження проблем інституту сім'ї в Україні з подальшою ідентифікацією проблем і шляхів їх подолання.

Актуальною нині є проблема електронної реєстрації шлюбу в Україні. Так, Міністерство юстиції України наказом «Про

запровадження пілотного проекту щодо подання заяв у сфері державної реєстрації актів цивільного стану через мережу Інтернет» від 9 липня 2015 р. № 1187/5 [3] започаткувало в Україні проект щодо онлайн-подання заяви на реєстрацію шлюбу. Процедура розгляду заяв про державну реєстрацію актів цивільного стану, поданих онлайн, описана в Порядку розгляду відділами державної реєстрації актів цивільного стану – учасниками пілотного проекту заяв у сфері державної реєстрації актів цивільного стану, поданих через мережу Інтернет, затвердженому наказом Міністерства юстиції України від 9 липня 2015 р. № 1187/5 [4]. Однак аналіз вищезазначених нормативно-правових актів та вебпорталу «Звернення у сфері державної реєстрації актів цивільного стану» [5] дає підставу стверджувати, що процедура не протікає цілком в онлайн-режимі. В офіційній інструкції, наданій Міністерством юстиції України, зазначено: «У разі, якщо заява не була підписана електронним цифровим підписом, молодяттям необхідно не пізніше трьох робочих днів після отримання повідомлення про результати її розгляду звернутись особисто до відділу державної реєстрації актів цивільного стану для підписання заяви, сформованої на підставі звернення та пред'явлення оригіналів необхідних документів» [6].

Тобто електронна реєстрація шлюбу передбачає фактичну присутність осіб

у відділі державної реєстрації актів цивільного стану, що вже прямо суперечить політиці електронного документообігу. На нашу думку, оптимальним рішенням щодо цього є підключення до сервісу ідентифікації з електронного паспорту додатка «Дія» [7] для визначення звідти цифрового підпису, або ж варто перенести цю процедуру у функціонал цього додатка. Оскільки цей крок потребує зміни деяких алгоритмів, то можна перенести фактичне підписання цього акта до фізичної явки осіб до відділу державної реєстрації в зазначений особою час. Однак це все ще не робить усю процедуру дистанційною.

Так, Об'єднані Арабські Емірати (далі – ОАЕ) у квітні 2020 р. запустили онлайн-сервіс укладення шлюбу. Ця процедура полягає в тому, що громадяни та нерезиденти ОАЕ можуть заповнити та підписати відповідні документи і подати їх онлайн, оплатити реєстрацію й отримати дозвіл від представника Міністерства на реєстрацію шлюбу. Онлайн-церемонія проводиться за відеозв'язком за участю священнослужителя, що посвідчує особу наречених, після чого їхні документи подаються у спеціалізовані суди ОАЕ для перевірки та затвердження. Свідоцтво про підтвердження шлюбу пара отримує текстовим повідомленням [8].

Подібне рішення ухвалила влада штату Нью-Йорк, США. Губернатор штату, Ендрю Куомо, 18 квітня 2020 р. видав розпорядження, що дозволяє укласти шлюби дистанційно, а держслужбовці отримали право проводити церемонії за допомогою відеоконференцій. Водночас особа отримує свідоцтво про реєстрацію шлюбу дистанційно [9].

На нашу думку, імплементація такого досвіду до України дозволить значно покращити ситуацію, коли особа фізично не може прийти до відділу державної реєстрації або ж щодо аналогічних ситуацій, що передбачають неможливість фізичної особи із суб'єктивних (стан здоров'я) чи об'єктивних (пандемія коронавірусної інфекції) бути присутньою у відділі реєстрації актів цивільного стану. Але варто зазначити, що політика цифровізації, на нашу думку, повинна стосуватися суто процедури реєстрації шлюбу. Адже дослідження Гонсалеса та Війтанена показу-

ють, що правова реформа, яка прагне полегшити або здешевити процес розлучення, призводить до збільшення рівня розлучень [10].

Історико-аналітичний аналіз хронології зменшення коефіцієнта N дає підстави визначити кореляційний зв'язок між послідовністю суспільно значущих подій та їхнім впливом на зміни показника N . Річ у тому, що стабільність економічного становища у країні напряду впливає на формування сім'ї. Дослідження підтверджують теорію перспективи психологічних труднощів, яка постулює, що є пряма кореляційна залежність між безробіттям і розлученням, яка стає все сильнішою із тривалістю знаходження у стані безробітного [11].

Група вчених (G. Saridakis, A.-M. Mohamed, J. Garcia-Iglesias, R. Torres) прямо називають збільшення рівня розлучень як соціальний наслідок макроекономічних потрясінь у державі [12, с. 3–4]. Однак Ф. Коен у своїй праці зазначає, що рецесія може збільшити кількість розлучень через стимуляцію механізму стресу або, навпаки, зменшити їхню кількість завдяки психологічному зближенню людей у періоду економічних потрясінь [13].

Ми частково погоджуємося із цією думкою та наголошуємо, що поділяємо саме думку щодо негативного впливу стресу на наближення етапу розлучення в родині. Зауважимо, що наявні дані, що спростовують думку про вплив економічної кризи на кількість розлучень або ж визначають такий вплив дуже незначним, хоча автори наголошують на тому, що наявний зв'язок між станом економіки у країні та кількістю розлучень [14].

Статистичні дані, наведені в Таблиці 1, вказують на сталу тенденцію зменшення коефіцієнта N протягом десятиліття, починаючи із 2010 по 2020 рр. За цей час в Україні було багато економічних потрясінь, що прямо вплинули на якість життя українців. До таких відносимо Революцію гідності, пандемію вірусу COVID-19 та інші події, що вплинули на економічний стан України. Місце України у світовому рейтингу Quality of Life Index (Таблиця) показує, що індекс якості життя в Україні протягом десятиліття залишається одним із найнижчих у Європі, а сам показник якості життя оцінюється фахівцями лише в 108,67 балів [15]. На

нашу думку, таке становище уніфікує раціональне та конструктивне планування шлюбних відносин у країні, що призводить до ще більшого дисбалансу не лише з боку збільшення кількості розлучень, а і щодо реєстрації нових шлюбів.

Отже, ми можемо дійти висновку, що економічне становище у країні зумовлює її демографічні показники: що гірша економічна ситуація у країні, то менше людей вступають у шлюбні відносини. Оптимальне ж економічне становище у країні виступає необхідною умовою як для збереження сім'ї, так і для її створення. Аналогічно вважає Л. Слюсар, який зазначає, що нестабільність шлюбу, високий рівень розлучень населення є найбільш складною соціально-демографічною проблемою стосовно розвитку сім'ї. Держава як інститут, що представляє інтереси суспільства, має знайти шляхи мінімізації суперечностей між сучасною формою шлюбних відносин (нестійкість шлюбу, плюралізація його форм) і потребою суспільства в комфортних умовах соціалізації молодого покоління, оскільки природним осередком розвитку дитини є повна сім'я, у якій її утримують і виховують мати і батько, що дає можливість засвоїти моделі поведінки відповідно до своєї статі [16, с. 84]. Отже, для покращення ситуації з інститутом сім'ї в Україні

державна влада повинна реалізувати свою політику в бік покращення фінансово-економічної спроможності молодого населення, а також на правовому рівні впливати на теоретичне визначення ключових пріоритетів та завдань сім'ї.

Держава зобов'язана ввести законодавчі ініціативи, що будуть мати на меті зміцнення інституту сім'ї. Одним із ключових, на нашу думку, кроків є визначення поняття «сім'я», її ознак на легальному рівні, з характеристикою сім'ї феодального типу. Л. Слюсар зазначає: «З набуттям Україною незалежності та зміною соціально-економічної моделі організації соціуму умови життєдіяльності української сім'ї якісно змінилися; були створені умови для її модернізації на основі постіндустріальних принципів розвитку (принципів другого демографічного переходу), зокрема й деформалізації норм і правил, їх плюралізації. Водночас країна успадкувала профіль шлюбно-сімейних процесів, що склався у попередні роки, і це значною мірою вплинуло на розвиток української сім'ї» [16, с. 82]. Цей профіль – наслідування нуклеарного типу сім'ї часів Радянського Союзу. Нуклеарна сім'я, тобто та, що включає у внутрішню структуру лише батьків та їхню дитину, з погляду емпіричних та соціологічних досліджень є про-

Рис. 2. Місце України у світовому рейтингу Quality of Life Index.

Джерело: створено автором на підставі інформації, наданої Numbeo [15]

блематичною. Натепер виокремлюють такі проблеми нуклеарної сім'ї:

- труднощі з вихованням дітей;
- явище самотності, що спостерігається серед дітей у таких сім'ях;
- відсутність усіх членів родини у звичайному побуті;
- мала емоційна підтримка;
- почуття забуття серед членів такої родини;
- проблеми фінансового сектору;
- збільшене навантаження на побутові зайняття;
- проблеми недостатньої безпеки для дітей тощо [21].

Отже, виділяємо нуклеарний тип сім'ї як такий, що не підходить для забезпечення оптимальних умов життя людей у сім'ях. Убачаємо за необхідне змінення правової політики держави для закріплення традиційного типу сім'ї на законодавчому рівні.

Аналіз Сімейного кодексу України дає підстави стверджувати, що станом натепер у правовому полі законодавство визнає за норматив традиційну сім'ю, адже виділяються права й обов'язки трьох поколінь як частини сім'ї (діти, батьки, дід та бабуся). Однак повноцінне визначення поняття сім'ї з нахилом до традиціоналізму у вітчизняному законодавстві відсутнє.

Чинне законодавство України має кілька підходів до визначення терміна «сім'я». По-перше, Сімейний кодекс України визначає сім'ю як первинний і основний осередок суспільства [17]. По-друге, Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» дає таке тлумачення: «Сім'я – особи, які разом проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права й обов'язки» [18]. Зауважимо, що законодавець виокремлює такі поняття, як «сім'я» і «сім'я з дітьми», що дає підстави стверджувати, що така ознака, як наявність у подружжя дітей, не визнається на законодавчому рівні за ознаку категорії «сім'я». Законом України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» визначено це поняття так: «Сім'я з дітьми – поєднане родинними зв'язками та зобов'язаннями щодо утримання коло осіб, у якому виховуються рідні, усиновлені діти, а також діти, над якими встановлено опіку чи піклування, прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу» [19].

Тобто чинне законодавство не дає однозначного тлумачення поняття «сім'я», її характерних ознак. З аналізу наданих легальних дефініцій ми можемо виділити такі логічні висновки щодо ідентифікації ознак сім'ї: сім'я не обов'язково передбачає наявність у її складі дітей; сім'ю становлять особи, що проживають спільно; відсутність шлюбу не є підставою не визнання за групою осіб сім'ї. Щодо взаємозв'язків у сім'ї, то законодавець визначає в ч. 2 ст. 3 Сімейного кодексу України, що сім'ю становлять особи, пов'язані спільним побутом, які мають взаємні права й обов'язки. Однак аналіз міжнародного законодавства дає підстави стверджувати, що станом натепер законодавчо визначено ознаки сімейної спорідненості, наявність якої між двома або більше особами може вказувати на те, що вони становлять сім'ю. Так, Конвенція про контакт із дітьми (ETS N 192) (укр. / рос.), ратифікована Верховною Радою України 20 вересня 2006 р., дає визначення поняття «семейные узы», що перекладається українською як «сімейні зв'язки», так: «Сімейні зв'язки означають близьку спорідненість, таку, як між дитиною і її бабусею і дідусем або рідними братами та сестрами, яка ґрунтується на законі або фактичних (de facto) сімейних стосунках» [20]. Тобто створення сім'ї може бути логічною підставою для наявності між людьми сімейних зв'язків. Однак наявність сімейних зв'язків не обов'язково може говорити про те, що люди юридично визнаються за сім'ю, адже вони можуть не проживати спільно. Але ч. 2 ст. 3 Сімейного кодексу України визначено конкретні випадки, коли особи можуть вважатися сім'єю та водночас спільно не проживати. Отже, такий критерій, як спільне проживання, а також зв'язок спільного побуту не є первинною ознакою сім'ї. Залишається лише наявність взаємних прав, обов'язків та сімейних зв'язків. Отже, під поняттям «сім'я» необхідно розуміти групу осіб, пов'язаних спільними правами, обов'язками та сімейними зв'язками. Категорія спільних прав та обов'язків у цьому разі характеризується залежністю від суб'єкта сім'ї. Під суб'єктом сім'ї розуміємо її члена. Суб'єктів можна розділити залежно від статусу та віку. Сімейний кодекс розділяє суб'єктів сім'ї на дітей, батьків та інших повнолітніх членів сім'ї. На кожну окремо

взяту категорію суб'єктів сім'ї покладені конкретні суб'єктивні права й обов'язки в колі сім'ї, що визначені Сімейним кодексом України й іншими нормативно-правовими актами держави (Обов'язок подружжя турбуватися про сім'ю, обов'язок дитини, повнолітніх дочки та сина піклуватися про батьків тощо). Ми відсторонюємося від нуклеарного типу сім'ї на академічному рівні й ідентифікуємо у правовому вимірі феодальний тип сім'ї.

Наступним кроком для покращення ситуації з інститутом сім'ї є запровадження сімейної медіації. Як зазначає у своїй праці Н. Стефанишин, «сімейні спори – це чи не найскладніший вид спорів за своєю правовою природою, оскільки містять в собі не лише правову, а й психологічну та моральну складові частини, часто характеризуються надмірною емоційністю. Тому правове регулювання не може охопити всі сфери сімейного життя, а отже, не до всіх сімейних спорів можуть бути застосовані юрисдикційні процедури їх розгляду та вирішення» [22, с. 191].

Дослідники вказують на те, що недоліком судового чи адміністративного порядку розгляду та вирішення сімейних спорів є те, що вони орієнтовані більше на забезпечення засобами державного примусу вимоги однієї зі сторін спору, ніж на повну ліквідацію конфлікту між суб'єктами сімейних правовідносин, унаслідок чого не забезпечується принцип зміцнення сім'ї. Не можна визнати ефективними наявні процесуальні засоби примирення подружжя [23, с. 58]. Аналіз практики дозволяє зробити висновок, що залучення медіатора до врегулювання сімейних спорів у позасудовому порядку приводить до збереження сім'ї, що зазначає законодавець у нормах ч. 2 ст. 1 Сімейного Кодексу України [17]. Однак станом

натепер в Україні не ухвалений Закон України «Про медіацію», що визначав би всі практико-правові аспекти врегулювання конфліктів між особами. Убачаємо в цьому суттєву прогалину українського законодавства, адже в багатьох розвинених країнах світу законодавчо врегульовано це питання. Так, у США в більшості штатів ухвалені закони, які регулюють сімейну медіацію, у деяких із них передбачено проведення обов'язкової медіації у справах, пов'язаних з опікою та вихованням дітей після розлучення батьків. Багато служб сімейної медіації створюються й функціонують при судах [24, с. 209]. В Україні медіація є неофіційним суб'єктом врегулювання конфліктів. Законодавче виведення спеціального нормативно-правового акта щодо фактичного врегулювання сфери медіації й імплементація досвіду США щодо впровадження медіаційних установ при судах дозволить значно покращити стан розвитку інституту сім'ї в Україні.

Висновки. Отже, станом натепер інститут сім'ї в Україні має цілу низку недоліків, що в сукупності зумовлюють негативну ситуацію з розлученнями в Україні. До таких проблем можемо віднести: відсутність чіткого, спрямованого на концепцію традиціоналізму, легального визначення поняття «сім'я»; відсутність оптимальних фінансово-економічних умов в Україні для створення та збереження сім'ї; прогалини українського законодавства в питанні нормативного регулювання сімейної медіації. У процесі нашого дослідження запропоновано шляхи подолання цих проблем, що дозволять вивести інститут сім'ї в Україні на новий, наближений до міжнародних стандартів рівень. Більш детальна наукова розробка цього питання є предметом для подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Україна у цифрах, 2020. Державна служба статистики України. 2021. 44 с. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/07/zb_Ukraine%20in%20figures_20u.pdf
2. Кількість шлюбів в Україні зменшилася втричі за останні 30 років. *Опендатабот*. 2021. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/love-is-2020>
3. Про запровадження пілотного проекту щодо подання заяв у сфері державної реєстрації актів цивільного стану через мережу Інтернет : порядок від 9 липня 2015 р. № 1187/5. Дата оновлення: 15.02.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0812-15#Text> (дата звернення: 07.09.2021)

4. Порядок розгляду відділами державної реєстрації актів цивільного стану – учасниками пілотного проекту заяв у сфері державної реєстрації актів цивільного стану, поданих через мережу Інтернет, від 9 липня 2015 р. № 1187/5. Дата оновлення: 07.11.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0813-15#Text> (дата звернення: 01.09.2021).
5. «Звернення у сфері державної реєстрації актів цивільного стану. НАІС. URL: <https://dracs.minjust.gov.ua/> (дата звернення: 07.09.2021).
6. Як подати заяву про державну реєстрацію шлюбу онлайн? *Міністерство юстиції України*. Дата оновлення: 26.02.2021. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/yak-podati-zayavu-pro-derjavnu-reestratsiyu-shlyubu-onlayn> (дата звернення: 07.09.2021).
7. Дія. Державні послуги онлайн. URL: <https://diia.gov.ua/> (дата звернення: 10.09.2021).
8. e-Zawaj System. The Ministry of Justice of the United Arab Emirates. URL: <https://www.moj.gov.ae/en/services/esystems/default.aspx>
9. Amid Ongoing COVID-19 Pandemic, Governor Cuomo Calls for Federal Coordination of Supply Chain to Bring Testing to Scale. URL: <https://www.governor.ny.gov/news/amid-ongoing-covid-19-pandemic-governor-cuomo-calls-federal-coordination-supply-chain-bring> (дата звернення: 01.09.2021).
10. González L., Viitanen T. The effect of divorce laws on divorce rates in Europe. *European Economic Review*. 2009. № 53 (2). P. 127–138. DOI: 10.1016/j.euroecorev.2008.05.005.
11. Liker J., Elder G. Economic Hardship and Marital Relations in the 1930s. *American Sociological Review*. 1983. № 48 (3). P. 343–359. DOI: 10.2307/2095227
12. Economy and Divorces: Their Impact Over Time on the Self-Employment Rates in Spain / G. Saridakis et al. *Journal of Family and Economic Issues*. 2018. № 39. DOI: 10.1007/s10834-018-9575-6
13. Cohen P. Recession and Divorce in the United States. 2008–2011. *Population research and policy review*. 2014. № 33 (5). P. 615–628. DOI: 10.1007/s11113-014-9323-z
14. Morgan Ph., Cumberworth E., Wimer C. The Great Recession's Influence on Fertility, Marriage, Divorce, and Cohabitation. *The Great Recession* / David Grusky, Bruce Western, Christopher Wimer, editors. New York : Russell Sage Foundation, 2011. P. 220–246. URL: <https://www.cpc.unc.edu/resources/publications/bib/5633/>
15. Quality of Life in Ukraine. *Numbeo*. URL: https://www.numbeo.com/quality-of-life/country_result.jsp?country=Ukraine (дата звернення: 10.09.2021).
16. Слюсар Л. Розлучення в Україні в демографічному вимірі: минуле і сучасність. *Демографія та соціальна економіка*. 2014. № 2. С. 78–89.
17. Сімейний кодекс України : Закон від 10 січня 2002 р. № 2947-III. Дата оновлення: 01.01.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 01.09.2021).
18. Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям : Закон України від 1 червня 2000 р. № 1768-III. Дата оновлення: 01.07.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1768-14#Text> (дата звернення: 10.09.2021).
19. Про державну допомогу сім'ям з дітьми : Закон України від 21 листопада 1992 р. № 2811-XII. Дата оновлення: 01.01.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12/ed20190101#n36> (дата звернення: 01.09.2021).
20. Конвенція про контакт з дітьми (ETS N 192) (укр. / рос.) : міжнародний документ від 15 травня 2003 р. № ETSN192. Ратифікований 20 вересня 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_659/ed20070401/find?text=%D1%E5%EC%E5%E9%ED%FB%E5+%F3%E7%FB#Text (дата звернення: 10.09.2021).
21. Aditi Pr. Living In A Nuclear Family? 8 Common Problems That You May Relate To. *Boldsky*. 2020. URL: <https://www.boldsky.com/relationship/parents-and-children/common-problems-faced-by-people-living-in-nuclear-families-130892.html>
22. Проблеми сучасного сімейного права : монографія / за наук. ред. І. Лукасевич-Крутник. Тернопіль : ЗУНУ, 2020. 208 с.
23. Балабан Р., Сінцов Г. Правові засади запровадження процедури сімейної медіації у роботі органу опіки та піклування. *Юридичний журнал*. 2012. № 2. С. 66–68.
24. Носырева Е. Альтернативное разрешение споров в США. Москва : Городец, 2005. 320 с.